

ВІДГУК

офіційного опонента

кандидата філологічних наук, доцента О. Г. Мікіної

про дисертацію Короткої Ірини Миколаївни

«Семантична організація лексичних гнізд зі значенням 'рости',
'збільшуватися' у германських, слов'янських та балтійських мовах»,

подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук
за спеціальністю 10.02.15 – загальне мовознавство

Індоевропейське мовознавство має значні здобутки на ниві методології наукового пошуку. Праці учених, які створили науку ХІХ ст., містили фундаментальні відкриття, що визначили розвиток лінгвістики на сто років уперед. Її історія показує цікаву неоднозначну картину становлення двох груп методів або, швидше, становлення *практики застосування* методів і окремих їхніх складників (прийомів) до мовних об'єктів різного рівня: з одного боку, до комплексного дослідження мовних *ярусів*, з іншого – до вивчення мовних *підсистем*. При цьому розвиток практик дослідження, хоч і рухався паралельними шляхами, однак із помітним відставанням процедури опису підсистем. Оскільки у межах цієї практики відбувається формування дослідницького алгоритму, то і порядок використання прийомів, і ступінь їхньої дієвості зумовлює суму відмінностей у методичній техніці та призводить до вироблення нових методів, специфічних лише для опису підсистем. Ця картина спостерігається і в історії методів інших наукових дисциплін, які мають справу з дослідженням складноорганізованих об'єктів, і щоби переконатися в цьому, достатньо звернення до свідчень загальної теорії систем, зокрема, до праць Карла Людвіга фон Берталанфі.

Говорячи про відставання методики аналізу окремих субпарадигм, ми, зокрема, маємо на увазі техніку гніздового дослідження лексики, що, не зважаючи на досить довгий ряд серйозних студій, досі не виробила спільну процедуру аналізу, більше того, сам об'єкт «гніздо слів» не дістав загальноприйнятого визначення. Отже, наукові студії, що поставлять за

мету розв'язання цих проблем, будуть актуальними для методології сучасного мовознавства.

Подана до захисту наукова праця І. М. Короткої покликана вирішити комплекс складних питань теорії та практики гніздового дослідження лексики, тому її актуальність очевидна. У цьому переконують як її наукова новизна, теоретична цінність, практичне значення, так і неоднозначність, багатоаспектність самого об'єкта спостереження – групи лексичних гнізд слів.

Уже саме формулювання теми дисертації свідчить про системний підхід до аналізу мовних одиниць, якого автор послідовно дотримується в запропонованій методичній схемі і в способі упорядкування фактологічної бази. І. М. Коротка ніде не відступає від обґрунтованої нею аналітичної процедури. Чітка структура дисертаційного дослідження має сувору внутрішню логіку, методично підпорядковану розв'язанню заявлених проблем. Вражає також і доказова база дисертації, з опорою на яку автор робить переконливі висновки, зокрема, ступінь доказовості запропонованих тверджень забезпечують 3749 лексем і фразеологізмів, сукупна кількість семем яких сягає 5428.

Традиційно для праць такого типу у «Вступі» обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, наукову новизну, теоретичну та практичну цінність одержаних результатів, пояснено, де апробовано положення дисертації. Хотілося б відзначити складність поставленої мети, що полягає в дослідженні закономірностей семантичних зрушень, які відбувалися в *групі* індосвропейських лексичних гнізд із синонімічним значенням 'рости, збільшуватися' у *трьох групах* індосвропейських мов. Завдання, в яких конкретизується мета, сформульовані в руслі специфічної для загального мовознавства проблематики. З-поміж особливо важливих, на нашу думку, відзначимо: 1) аналітичний огляд історії гніздового вивчення

індоєвропейської лексики, який показує еволюцію сучасних поглядів на гніздо слів і формування традиції його аналізу; 2) розроблення процедурної схеми семасіологічного аналізу групи синонімічних гнізд у кількох групах мов; 3) системну семантичну інвентаризацію германської, слов'янської та балтійської лексики, утвореної у межах лексичних гнізд, сформованих навколо п'яти індоєвропейських основ зі значенням 'tumescere'; 4) установлення типів зрушень значення, які через свою типовість для лексико-семантичних систем різних мов виявляють ознаки семантичних універсалій.

Розділ I «Гніздовий метод дослідження лексики у мовознавстві й принципи порівняльно-семасіологічного аналізу групи лексичних гнізд із базовим значенням 'збільшуватися', 'рости'» присвячено історії гніздового опису системних відношень у семантиці лексичних одиниць, проблемам термінології, якою оперують гніздові дослідження лексики, та методичним проблемам, з якими дослідники стикаються у процесі цих досліджень.

Тут авторка доходить ряду переконливих висновків. Зокрема, вона обгрунтовано виділяє чотири етапи історії теорії гніздового вивчення лексики, показуючи еволюцію лінгвістичної думки у цьому напрямку і виділяючи внесок вітчизняних і закордонних учених, чиї праці підштовхували її розвиток. Вражає детальне знайомство дисертантки з важливими для історіографії проблемами і працями, невідомими більшості сучасних дослідників і досі багато в чому не оціненими. Ідеться про студії В. Ягича, А. Фіка, Й. Трира, Г. К. Флусової (1.1.), які практично не згадуються в сучасному науковому дискурсі (напр., одним із останніх у сучасному вітчизняному мовознавстві до праць Й. Трира звертався В. В. Левицький).

Слушною є думка І. М. Короткої про те, що термінологічний різнобій у визначеннях гнізда слів «зумовлений не відмінністю підходів до

розуміння спільного поняття у різних лінгвістичних школах і дисциплінах, а різницею об'єктів дослідження, що не завжди спеціально оговорюється у відомих нам профільних студіях. Звичайно характеризуються лише аспекти аналізованих об'єктів, однак не акцентується на тому, що суттєва розбіжність у процедурі аналізу показує різні «одиниці опису» (1.2.).

Дисертантка іде далі у формулюванні своїх поглядів на принципи аналізу семантичних відношень усередині гнізда слів і на визначення самого гнізда. Зокрема, важлива її думка, за якою «принагідно до вивчення системи значень сукупності спільнокоренових форм актуальний їхній синхронний опис за умови мінімальних змін у цій системі, тобто опис їх як *лексичних гнізд*, доступних для розуміння носіїв мови в її сучасному стані. Однак для визначення основних етапів і напрямків формування цієї системи, а також для встановлення різниці, з одного боку, між породженням значень, історичним їх співвідношенням, а з іншого – між логікою сучасного розуміння системи значень, потрібне звернення до послідовності вертикальних «зрізів», тобто етимологічних гнізд, окремі рівні яких представлені лексичними гніздами» (1.2.). Заслуговує на увагу як приклад глибокого розуміння проблеми і погляд дисертантки на співвідношення між лексичним і етимологічним гніздом як на співвідношення між *системою* і *трансформою*, розтягнутою в часі, а тому системність цієї останньої умовна і навіть проблематична (1.2.).

Влучним є висновок І. М. Короткої про гніздо як матрицю породження слів, яка в мініатюрі копіює устрій і дію мовного організму, злагодженість функціонування підсистем якого «забезпечується усвідомленням єдності суми варіантів спільного кореня: розуміння їхньої тотожності гарантує об'єднання всіх серій похідних від кожного різновида кореня у єдине гніздо на основі встановлення між ними чіткої формально-семантичної кореляції» (1.3.).

Наукову цінність становлять запропоновані у наступних підрозділах методичні настанови щодо джерел і критеріїв добору матеріалу (1.4.), принципів дослідження семантики групи лексичних гнізд (1.5.). Прозорість і логічність методики, використаної дисертанткою, забезпечуються чіткою послідовністю етапів застосування її прийомів із необхідним коментарем. Розуміючи, що в процесі аналізу матеріалу можливі спричинені об'єктивними факторами неточності, огріхи, здатні призвести до хибних висновків, дисертантка передбачила спеціальний підрозділ, присвячений верифікації результатів дослідження (1.6.), що є рідкісним прикладом поваги до читача-науковця. Думаємо, що авторська методична схема могла би посісти належне місце у фундаментальному описі сучасної методології лінгвістичних досліджень.

Розділ II «Лексичні гнізда з базовою семантикою ‘набрякати’, ‘пухнути’, ‘роздуватися’ у германських, слов’янських та балтійських мовах» підводить доказову базу під викладені у першому розділі теоретико-методологічні принципи. Тут представлено системний опис еволюції значення германських, слов’янських та балтійських слів, сформованих у 4 лексичних гніздах; з’ясовано причини такого феномена, як існування в семантичному просторі гнізд семем, усунутих на периферію цього простору поряд із частотними значеннями, побудованими на базовому наборі сем; встановлено невикористані системою гнізд семантичні потенції; виявлено ряд семантичних зрушень, які тяжіють до універсальності.

До здобутків розділу, безперечно, належить сума моделей семантичних зсувів, які пояснюють напрямок і етапи смислової еволюції сукупності генетично тотожних слів у трьох групах індоєвропейської сім’ї мов. Репрезентація матеріалу у вигляді таких моделей засвідчує паралелізм семантичної організації чотирьох синонімічних мікросистем. Дисертантка доводить, що синонімія цілих гнізд як діяхронічна константа з’ясовується

лише при сукупному аналізі їхнього якісного складу. На неї вказують: 1) спільність базової (питомої) семантики; 2) спільність (однаковий вектор і послідовність стадій) шляхів її розвитку в одиницях цих гнізд незалежно одна від одної на різних стадіях розвитку гнізд.

Оригінальним видається виділення таких напрямів семантичних зрушень, які загалом засвідчені в лексиці досліджених гнізд, однак у значеннєвому діапазоні залученої до аналізу спорідненої германської, слов'янської та балтійської лексики вони відсутні.

Авторського тлумачення дістали: історичне співвідношення у семантиці германських форм д.-англ. *āttor* 'отрута' : 'запалення', н.-нім. *etter* 'гній' : 'отрута' (3.1.2.), природа значення англ. *beestings* 'молозиво', д.-англ. *beost* 'т. с.', д.-в.-н. *biost* 'молоко новотільної корови' та ін. (3.2.2.). Кожне з них доводиться апеляцією до семасіологічних аналогій, представлених матеріалом інших гнізд слів.

Установлено генетичну омонімію, з одного боку, герм. **beul-/*baul-/*būl-* 'напухати; пухлина' (пор. н. *Bolle* 'гуля'), а з другого – д.-англ. *bolla*, англ. *bowl* 'кубок, келих, чаша', д.-в.-н. *bolla* 'чаша', д.-ісл. *bolli* 'чаша, міра рідинних речовин', які в етимологічній (!) літературі раніше були включені до одного етимологічного гнізда (3.2.5).

На схвалення заслуговує належно обґрунтований дисертанткою висновок про ідентичність словотвірних пар із початковими псл. **žirь*, **tukь* 'жир' і спільні принципи організації обох гнізд загалом. При цьому гніздо псл. **žirь* виявилось продуктивнішим, оскільки в ньому була утворена лексика різних ЛСГ, тоді як похідні від **tukь* формують порівняно невелику, семантично вузько спеціалізовану групу.

Нам імпонує, що формальна (морфологічна) складність матеріалу, докладно проаналізованого у розділі, не змогла стати перешкодою для його семантичного опису. І це при суттєвій відмінності значення у мікрогніздах одного макрогнізда, утворених від спільного етимона шляхом його

розширення варіантними суфіксами/детермінативами! Дисертантка знайшла модель репрезентації фактажу, вдало скоординувавши формальний і семантичний аспекти.

Окремий інтерес своєю семантичною специфікою становить **розділ III «Гніздо *bheu-, bheцэ- ‘рости, розвиватися’, ‘бути, існувати’, ‘жити, населяти’»**. Саме через особливість організації значення одиниць цього гнізда, яка відрізняється від системи значень інших гнізд, І. М. Коротка виділила його аналіз в окремий розгляд. Вона вирішує проблему системних відмінностей між культураною семантикою одиниць гнізда *bheu- і значеннями одиниць інших гнізд, припускаючи закріпленість похідних цих лексичних сімей за двома функціональними різновидами мови. З одного боку, це мова побутового спілкування (лексика всіх гнізд, окрім *bheu-), з іншого – «висока» мова поезії, права із властивою їй соціальною термінологією і позначеннями способів буття людини і природи, де не могли виникнути «кулінарні» чи «соматичні» семеми. Отже, семантика одиниць гнізда, похідних від *bheu- формується за принципом опозиції **ігерентні семеми** (внутрішньо властиві), зумовлені реалізацією генетичної програми, закладеної в лексичному гнізді, і **когерентні**, набуті у процесі суспільного, цивілізаційного розвитку, як віддзеркалення потреби схарактеризувати реалії соціального життя. Це важливий здобуток дисертації.

Розділ містить чимало нових семасіологічних пояснень, які подаються за принципом, аналогічним до використаного у другому розділі, тобто у вигляді моделей семантичного розвитку, які фіксують основні стадії зміни значення. Важливо, що спроби опису парадигми значень дієслова *бути* (а саме воно є головним об'єктом дослідження у розділі, будучи сформованим у гнізді *bheu-) уже неодноразово робили інші дослідники. Проте *ніхто з них* не мав на меті представити систему значень

(польських) періодичних виданнях. Зміст автореферату компактно відбиває структуру й основні положення тексту дисертації. Дисертація й автореферат виконані й оформлені відповідно до вимог, які висуваються до наукових праць такого типу.

Вивчення змісту рецензованої дисертації спонукає до висновку, що ми маємо справу з оригінальним завершеним дослідженням, яке становить наукову цінність, є науково достовірним і робить внесок у теорію та практику лінгвістичних досліджень.

Вважаємо за потрібне висловити деякі зауваження до окремих положень і семасіологічних версій, запропонованих у дисертації.

1. Дисертантка часто використовує термін *генетична мікросистема*, маючи на увазі не просто етимологічну ідентичність і фоно-морфологічну близькість одиниць того чи іншого гнізда слів, а те, що це своєрідна матриця, де слова утворювалися системно і розвивалися відповідно до заданої в прамовний період «програми». Цю додаткову характеристику, застосовану саме до етимологічного гнізда науковим керівником дисертації, О. І. Іліаді (на нього є посилання в тексті), можна було би використати повніше, тим більше, що для цього в дисертації існують всі підстави. Зокрема, нею можна було би підсилити такий цікавий аспект, який дисертантка характеризує як вичерпування семантичного потенціалу гнізд, закладеного в них у добу існування індоєвропейської прамови.

2. Ми розуміємо, що в наш час неможливо відстежувати всю профільну літературу, яка щороку з'являється за межами України. Однак роботи дослідників, які працювали саме у царині гніздового дослідження лексики, бажано за можливості моніторити. Наприклад, для рецензованої дисертації була би корисною стаття Н. В. Пятаєвої «От лексического гнезда к генетической парадигме: к проблеме динамического описания лексической системы языка» (Вестник ОГУ. – 2005. – №11. – С. 115–121) (інші її праці були використані І. М. Короткою), де обґрунтовується

концепція діахронічного словотвірного словника і розглядаються поняття кореневого й етимологічного гнізд. Хоча треба віддати належне дисертантці: в її дослідженні це співвідношення розкрито глибше з урахуванням різних аспектів. Можна було би використати ще одну публікацію цієї ж дослідниці, надруковану вже в Україні, а саме «Историко-генетический поход к лексикологи А. А. Потебни и проблемы изучения лексической системы древнерусского языка» (Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». – Харків, 2004. – №631. – С. 17–21).

3. Характеризуючи джерела і принципи добору матеріалу, І. М. Коротка диференціює словники діалектної лексики та нормативні словники. Однак цей розподіл витримується лексикографічною практикою не всіх філологічних шкіл, про що потрібно було би згадати. Наприклад, межа між діалектним словником і словником діалектизмів чітко простежується лише у *сучасній* східнослов'янській лексикографії, тоді як традиція укладання тлумачних словників західно- і південнослов'янської лексики передбачає подання діалектних і застарілих слів поряд із літературною лексикою в межах тлумачного словника. Більше того, різниця між діалектним і літературним у філології цих мов не завжди чітка. Аналогічну картину представляє лексикографічна практика у германістиці.

4. Висловимо деякі сумніви щодо кількох запропонованих моделей семантичних зрушень:

1) '?' → 'із гнилою серцевиною' → 'веселий, розбещений' (пор. сх.-лит. *áida* 'весела, розбещена дівчина' і споріднене лтс. *idra* 'гнила серцевина дерева', *idrs* 'порохнявий, спорохнілий') (3.1.4): цей зсув цікавий і, можливо, за умови появи нового матеріалу, його реальність у перспективі буде доведена. Однак поки що він лишається проблематичним, незважаючи на аналогію в англ. *punk* 'гнилля', 'гнилушка' і 'нікчемна людина', яка видається неповною, принаймні без додаткових коментарів;

2) 'надуватися, пухнути' → 'опуклобока посудина', 'діжка' (серб., хорв. *būča* 'різновид посудини', слвн. *būča* 'овальна сосудина', рос. *бочка* 'кадка, чан', болг. *бъчва* 'діжка', чес. *bečva* 'чан') (3.2.3.): в такому вигляді модель видається неповною. Навряд чи коректно виводити назву посуду безпосередньо від дієслівного значення. Вочевидь, назві посудини передувало інше значення, метафоризація якого й призвела до виникнення назви посуду, як, напр., у випадку з експресивним звуконаслідувальним англ. *bulb* 'роздуватися, розширяться у формі цибулини' → 'цибулина, опуклобокий плід' → 'посуд у формі цибулини', 'колба';

3) 'жити', 'населяти' → 'обробляти' (3.2.): так само, як і в попередніх випадках, модель неповна, а тому без додаткового уточнення і введення нових ланок в еволюційний ланцюжок виглядає сумнівною.

5. Аналогічні зауваження можна адресувати деяким іншим моделям, однак дискусія щодо їхньої коректності й доцільності виходить за межі процедури захисту, будучи предметом діалогу на сторінках наукових періодичних видань.

Зрозуміло, що висловлені зауваження мають частковий характер. Вони не стосуються принципово важливих для дисертації теоретичних положень і жодним чином не знижують високої оцінки проведеного дисертанткою дослідження.

Вважаємо, що дисертація «Семантична організація лексичних гнізд зі значенням 'рости', 'збільшуватися' у германських, слов'янських та балтійських мовах» відповідає вимогам, зазначеним у «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24.07.2013 р., а її автор, Коротка Ірина Миколаївна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство.

Відгук обговорено і затверджено на засіданні кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол №2 від 28 вересня 2018 р.).

Офіційний опонент – доцент кафедри романської філології та порівняльно-типологічного мовознавства Київського університету імені Бориса Грінченка кандидат філологічних наук

12 жовтня 2018 р.

О. Г. Мікіна

